

הצעה ל'קוד אתי' לפרסום מאמרים תורניים

"לא כל מה שחושבים, יש להביע;
לא כל מה שמביעים, יש לכתוב;
לא כל דבר שכותבים, יש להדפיס"
ר' ישראל מסלנט¹

זהירות

רגישות

לחשוב לפני שמגיבים
השלכות והתפתחויות
מצוה לומר דבר הנשמע
כבוד אלוקים הסתר דבר
למד לשונך לומר איני יודע
ובכל זאת, לפרסם!

זהירות

יש להיזהר ביותר בפרסום דברים בכתב. ראשית, יש לדברים שבכתב משמעות ותוקף גדולים יותר מאשר דברים שבעל-פה. שנית, אי אפשר להחזיר מאמר שפורסם, על דרך הכתוב "כִּי כָתַב אֶשֶׁר נִכְתָּב בְּשֵׁם הַמֶּלֶךְ וְנִחְתָּוּם בְּטַבְעַת הַמֶּלֶךְ אֵין לְהַשְׁיב" (אסתר פרק ח, ח), וכדברי ר' ישראל מסלנט "הכתיבה היא מהדברים הקלים ביותר, והמחיקה - מהקשים ביותר"². ולכן ראוי לחשוב פעמיים לפני שמפרסמים דבר, ולאמץ את המלצת קהלת (בהשאלה) "טוב אֶשֶׁר לא תִדַּר מִשְׁתַּדּוֹר וְלא תִשְׁלִים" (קהלת ה, ד). בהקשר זה ראוי להזכיר את דברי הרמב"ם "ומה שראוי שתדעהו, שהאדם אין ראוי לו לדבר ולדרוש באוזני העם עד שיחזור מה שרצונו לדבר פעם ושתים ושלוש וארבע, וישנה אותו היטב, ואחר כך ידבר... ואולם מה שיחַק האדם בידו ויכתבהו על הספר - ראוי לו שיחזירהו אלף פעמים אילו יתכן זה"³. אם כן,

1 הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר (פלדהיים, ירושלים, תשנ"ו), כרך ראשון, עמ' 285.

2 הרב דב כ"ץ, שם.

3 אגרות הרמב"ם (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ז), עמ' לו (אגרת השמד, סוף פרק א) ועיין בהערותו של הגרש"ז אויערבאך זצ"ל על דברי הרמב"ם הנ"ל, מובאת ע"י הרב נחום סטפנסקי בספר 'ועלהו לא יבול' (ירושלים, תשס"א), ח"ב עמ' צה.

כדברי אבטליון בפרקי אבות (א, יא) "חכמים הזיהרו בדבריכם", כלומר "הזיהרו בדבריכם ברבים, שלא יהא בו מקום לטעות שניתן לפרשו לכאן ולכאן"⁴.

רגישות

יש להיות רגישים בכתיבה שלא לפגוע באף אדם, קבוצה או ציבור. כמוכן שאין להיגרר לתגובות של זלזול (אפילו מתוך דברי תורה) כלפי הכותב. כך נמסר בשם הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל: "לא הייתה דעתו נוחה מכתיבת זלזולים אישיים בתשובה על דברי תורה, גם אם אין המבוקר נחשב לבן תורה ואינו ראוי להורות. על מאמר אחד שהודפס בזמנו העיר: 'אבל לשם מה הזלזולים!'⁵. מרן 'הבית יוסף' זכה שפסקו נתקבלו בכל ישראל, בין היתר בזכות סגנונו העדין והלא תוקפני אפילו כלפי אלו שחולק עליהם". "אמר רבי אבא אמר שמואל: שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו, והללו אומרים הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלוקים חיים הן, והלכה כבית הלל. וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלוקים חיים מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן - מפני שנוחין ועלובין היו, ושונין דבריהן ודברי בית שמאי, ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן"⁷.

לחשוב לפני שמגיבים

אחד הדברים המבדילים בין חכם לגולם הוא שהחכם "אינו נבהל להשיב". אין כל צורך למהר 'לשלוף תשובה' עוד לפני שהשואל סיים את שאלתו. כאשר טורנוסורפוס שאל את רבי עקיבא שאלה מסוימת, רבי עקיבא לא השיב לו מיד אלא אמר "למחר

4 פיהמ"ש לרמב"ם (מהדורת הרב יוסף קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ה), שם.

5 'ועלהו לא יבול' (שם) ח"ב, עמ' רו.

6 ראה: הרב יצחק יוסף, עין יצחק (ירושלים תשס"ט), ח"ג, עמ' יט: "ולכן גם מרן הקדוש שהיה מוכתר בנימוסין ובענוה טהורה, ומקבל האמת ממי שאמרו, זכה לכיין לאמת, והתפסטו הוראותיו בכל תפוצות ישראל, על פיו יחנו ועל פיו יסעו, וכמבואר כל זה בשו"ת יחיה דעת חלק ה (עמ' שטו). וכבר כתב מהר"א אלאפאנדי בקונטרס עיגונא (דף כט) שאין דרך מרן לספר בנגות מי שפוסק דלא כוותיה, ומשנתו משנת חסידים". השווה: רמז לדבר בספר 'מגיד מישרים' (מהדיר: יחיאל אברהם בר לב, פתח-תקוה, תש"ן), 'שבח הרב' עמ' 5. ידידי יהושע אסולין הראה לי דוגמא לכך: הבית יוסף (יו"ד סי' כפג ד"ה ואם ראתה) מציג מחלוקת גדולה בין הרמב"ם שהיה בדעת יחיד מול גדולי הראשונים, ובכל זאת כותב עליו בכבוד: "כבר נתבאר (לעיל ד"ה ומ"ש ומיום) שזה דעת רש"י והרמב"ן ז"ל ושהרמב"ם ז"ל רוח אחרת עמו בזה". יש לשים לב לביטוי 'רוח אחרת עמו' המופיע בקונטציה חיובית על כלב בן יפונה שהיה בעמדת מיעוט כנגד המרגלים (במדבר יד, כד).

7 עירובין יג, ב.

אני משיבך⁸. יש להתבונן במתינות בכל צדדי השאלה, וכן לשקול היטב האם צריך להגיב על מאמר פלוני שלא מסכימים לתוכנו? האם צריך להיות בבחינת "ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש"⁹, או שעדיף להיות חכם ולא צודק כי התגובה לא תועיל? האם התגובה תוליד תגובות שרשרת שתוביל למקום לא חיובי? האם התגובה תעכיר את השיח הציבורי? האם התגובה מגיעה ממקום אמיתי ואיכפתי - או ממקום של התנצחות ווכחנות? האם כותב התגובה בא להשמיע - או גם לשמוע?

השלכות והתפתחויות

מסופר במסכת תמיד (לב, א) שכאשר אלכסנדר מוקדון שאל את חכמי הנגב "אידין (=מיהו) מתקרי חכים?", הם ענו לו: "איזהו חכם - הרואה את הנולד". אדם חכם מסוגל לראות את ההשלכות וההתפתחויות של הדברים שהוא אומר ועושה. כאשר רבן יוחנן בן זכאי שלח את תלמידיו לראות איזהו דרך ישרה שידבק בה האדם, תלמידו רבי שמעון אמר "הרואה את הנולד" (אבות ב, ט). רבי עובדיה מברטנורא מסביר: "הרואה את הנולד - צופה ומביט במה שעתיד להיות, ומתוך כך נמצא מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה" (אבות שם). צריך לשקול היטב בכל פרסום את הרווח מול ההפסד בטווח הקצר וגם בטווח הארוך.

מצוה לומר דבר הנשמע¹⁰

לפעמים עדיף לחכות עד שהאווירה בשיח הציבורי תתבהר, לפני שמחליטים לפרסם מאמר או תגובה בנושא אקטואלי, משום שכאשר האווירה סוערת ומרוגזת אין לאנשים יכולת לקבל כיוונים חדשים. לכן לפעמים יש לפרסם את הדברים דווקא כאשר האווירה שקטה יותר ואנשים יהיו מוכנים להקשיב יותר.

8 ראה: שלמה באבער (מהדיר), מדרש נחומא (זכרון אהרן, ירושלים, תשס"ח), כרך ב שמות פרשת תרומה אות ט עמ' קעט. השווה: הלל ענעלאו (מהדיר), משנת רבי אליעזר (מדרש ל"ב מדות, ירושלים תש"ל), פרשה טו עמ' עב, ב: "גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קרחה. אמר לו, הרי בשעה שיש לנו מועדים אנו שמחים, ובשעה שיש לכם מועדים אתם שמחים. אימתי אנו שמחים כלל. אמר לו, למחר אני משיבך. [אמר למחר], אנו ואתם שמחים בירידת גשמים..." ראה: שבת (לז, ב - לח, א): "בעו מיניה מרבי חייא בר אבא: שכח קדירה על גבי כירה ובשלה בשבת, מהו? אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. למחר נפק דרש להו: המבשל בשבת, בשוגג - יאכל, במזיד - לא יאכל, ולא שנא..."

9 אבות ב, ה.

10 ראה: יבמות סה, ב.

כבוד אלוקים הסתר דבר¹¹

לא כל דבר צריך לפרסם ולא כל דבר צריך לומר בכל פורום, אלא צריך אחריות והבנה שלא כולם נמצאים באותה מדרגה רוחנית¹², ולפעמים דברים עמוקים מדי, חדשניים מדי או בנושאים מסוימים יכולים להזיק יותר מאשר להועיל¹³. לדוגמא, הגמרא בשבת (קנג, ב) שואלת אם אדם נותר כמה דקות לפני שבת עם ארנק כסף בכיס ואין לו אפשרות לתת את הכסף לנכרי (או להשתמש בשאר האפשרויות המנויות בגמרא) כדי שישמרהו בשבילו, מה יעשה? רבי יצחק אומר שיש תקנה נוספת שבאמצעותה יכול אדם להציל את כספו, אבל "לא רצו חכמים לגלותה". ובאיזו תקנה מדובר? הגמרא מגלה את הסוד: "מוליכו פחות פחות מארבע אמות". כלומר מן התורה אסור לטלטל חפצים ברשות הרבים ארבע אמות, אבל מותר מדרבנן בתנאים מסוימים לטלטל את החפץ בכל פעם פחות מארבע אמות (הולך בכל פעם שלוש אמות וקצת ועוצר ואח"כ ממשיך). ולמה באמת חכמים ניסו להסתיר תקנה זו? הגמרא אומרת "אמאי לא רצו חכמים לגלותה - משום 'כבוד אלקים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר' (משלי כה, ב). והכא מאי כבוד אלקים איכא? דילמא לאתווי ד' אמות ברשות הרבים". כלומר חכמים חששו שאם הציבור ידע שמותר לטלטל חפצים ברשות הרבים "פחות פחות מארבע אמות" הם עלולים לטעות ולחשוב שמותר לטלטל לגמרי ברשות הרבים. לכן, לפעמים יש להסתיר היתרים הלכתיים¹⁴, וכן רעיונות מחשבתיים מסוימים, כאשר עלולות להיווצר מכך תקלות, או כאשר קיים חשש ל'מדרון חלקלק'¹⁵.

11 משלי כה, ב.

12 ראה: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, עין איה (המכון ע"ש הרצי"ה, ירושלים, תש"ס), כרך ד שבת חלק ב עמ' 254-253 בעניין הדיבור והדומיה (על שבת קד, א: פ' כפופה פ' פשוטה - פה פתוח פה סתום): "השתיקה, הדומיה הקדושה, בין כשהיא מכוונת להיות נצרה על דל השפתיים מכל דיבור של דופי והיזק, בין כשהיא שמה מחסום לפה שלא להאיר את האור יותר מדאי, שלא לגלות צפונות עליונות יותר מכדי המדה שהכח של המקבלים יוכל להכיל בקדושתו וטהרתו, הרי גם היא, דומיה זו, מפארת את הוד כל היש".

13 ראה בחידושי החת"ס על מסכת תמיד [בית הבחירה למאירי על מסכת מדות (הוצאת קדם, ירושלים, תשל"ז), עמ' 180-179] בעניין שאלת אלכסנדר מוקדון לזקני הנגב "אידין מתקרי גבור": "...והם השיבו לו כי תכלית החכמה הוא כבישת היצר, וזהו גבורתם, כי ידוע כי אין תאוה בעולם יותר ממה שיש לחכם לגלות מצפוני חכמתו הצפונה בלבו, וממש אין מעצור לרוחו בזה, והוא כאש בוערת בו, וכבר אחז"ל 'יותר ממה שהעגל רוצה לינק' וכו' (פסחים קיב, א) ומ"מ הם כובשים יצרם במקום שראוי לכנס אינם מפזרים כ"א במקום הראוי, והם הגבורים אשר בעולם".

14 השווה: מנחות צט, ב: "אמר ר"י משום רשב"י: אפילו לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית - קיים לא ימוש, ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ. ורבא אמר: מצוה לאומרו בפני עמי הארץ".

15 ישנם סיפורים על גדולי ישראל בעלי 'ראייה מערכתית' שיכלו להבין מה יהיו השלכות פרסום חיבוריהם, ומתוך האחריות הזאת להמשך לימוד וקיום התורה העדיפו לגנוז או לשרוף את חיבוריהם

למד לשונך לומר איני יודע¹⁶

אחד ממאפייני העידן הפוסט-מודרני הוא שכל הדעות לגיטימיות במידה שווה¹⁷. אך אם כן יש בפוסט-מודרניזם אבסורד גדול, אנשים פשוטים מרשים לעצמם לסתור את דעתם של מומחים מקצועיים בטענה שדעותיהם נכונות במידה שווה. בעולם פוסט-מודרני, זמרים ושחקני קולנוע נהפכים להיות מומחים בשאלות בביטחון לאומי ואסטרטגיה, וכמובן בהלכה ואגדה¹⁸. אולם החכמה של האדם אינה מתבטאת בהכרח ביכולת שלו להביע דעתו 'כמראה הבזק' על כל דבר בעולם. שהרי אחד הדברים המבדילים בין חכם לגולם הוא: "ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ומודה על האמת"¹⁹. אדם חכם מעיין ובודק היטב את העובדות לפני שהוא מביע דעה. ויותר

שעמלו עליהם שנים רבות: לדוגמא מסופר על בעל 'חידושי הרי"ם' שעמל שנים רבות בעריכת חיבור על השר"ע חושן משפט, אך כאשר הראה את החיבור לרבו הרבי מקוצק נאמר לו שאם יפסי את ספרו יפסיקו הלמדנים ללמוד את השר"ך, ובעל 'חידושי הרי"ם' החליט לשרוף את כת"י ספרו. הסיפור מסתיים בהבטחה של הרבי מקוצק ל'חידושי הרי"ם' שבזכות מעשהו "מעתה יתחיל אור תורתו לזרוח". הסיפור מובא ע"י הרב מאיר שווארצמן, מאורי החסידות (נחליאל, ירושלים, תשי"ח), הרבי הראשון מגור - ספר ראשון, עמ' כג-קכד. [גירסה שונה לסיפור נמצאת בספר: מאיר אוריין, סנה בוער בקוצק (ראובן מס, ירושלים, תשנ"ז), עמ' 116-115 וכן עמ' 260. וכן ראה: ד"ר יוסף פאקס, רבי מנחם מנדל מקוצק (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ז), עמ' 66; 'צ' רמון, עצי חיים (ירושלים, תש"ז), עמ' 86, הובא ע"י פאקס]. אפשר אולי להתווכח בשאלה האם היה נכון לשרוף את החיבור מחשש שבגללו יפסיקו ללמוד את השר"ך? אך הלקח שניתן להפיק מהסיפור הנ"ל שישנם לפעמים שיקולים נוספים מעבר לרצון לפרסם את החיבור. לפעמים הערך של אחריות כלפי עתיד התורה גובר על הערך של 'חופש הביטוי' והרצון לפרסם את מחשבותינו ברבים.

16 מסכת דרך ארץ ב, א; ברכות ד, א.

17 ראה: הרב שג"ר, כלים שבורים, תורה וציונות דתית בסביבה פוסט-מודרנית (אפרת, ישיבת שיח יצחק, תשס"ד), עמ' 14: העולם הפוסט-מודרני הוא "עולם שלא יכול לדבר על ערכים מוחלטים, משום שמבחינתו אין ערכים כאלה. אין אמת, ולבטח לא קיימת 'האמת', בעולם זה. האמת היא מוצר תרבותי - 'פוליטיקה של אמת', כפי שהגדיר זאת ניטשה: 'הערכים ושינוייהם עומדים ביחס ישיר לגודל עוצמתם של כותבי הערכים' (ניטשה, המדע העליון)". ראה מה שכתב הפילוסוף האוסטרלי ג'ון סלסי מקי (1981-1917) בספרו אתיקה: המצאת הטוב והרע. מאקי פותח את ספרו באמירה "אין ערכים אובייקטיביים כלל" John Leslie Mackie, *Ethics: Inventing Right and Wrong* (Penguin Books 1990), pp. 15-20: "There are no objective values and wrong".

18 הרב חגי לונדין הצביע על תופעה זו במאמרו 'ידוען אינו ידען' (בשבוע גיליון 416 בתאריך 11/11/10). הוא ציטט בהקשר זה את דברי הרב קוק באורות ישראל יז: "המליצים והמספרים, הדרמתוריים וכל העוסקים באמנויות היפות נוטלים מקום בראש התרבות". ראה: עוד על האבסורד בפוסטמודרניזם: הרב יוסף קלנר, הקריטריון לאמת, הקריטריון למוסר: פלורליזם, פנטיזם וכלליות בראי שיטת הרב ראי"ה קוק זצ"ל (ירושלים, תשס"ז) פרק ב עמ' כ ואילך.

19 אבות ה, ז.

מזה, מעבר לידע התיאורטי, הכרת המציאות היא תנאי הכרחי לפסיקת הלכה. "מחשב אינו יכול לפסוק" הרב עמיטל היה אומר²⁰. צריך להכיר בדיוק מה קורה בשטח.

לעיתים הגמרא נשארת ב'תיקו'²¹. רבי לוי יצחק מברדיטשוב שואל: מדוע דווקא אליהו יתרו לנו את הקושיות ולא משה רבינו שהתורה ניתנה על ידו?

הוא משיב: "והנה מי יכול להבחין זאת באיזה מדה צריך זה העולם להתנהג שיפסק הלכה כמותו, מי שהוא בחיים והוא בזה העולם הוא יודע באיזה מדה צריך זה העולם להתנהג, אבל מי שאינו חי אינו יודע כלל באיזה מדה צריך זה העולם להתנהג בו, והנה אליהו הוא חי וקיים ולא טעם טעם מיתה והוא תמיד בזה העולם, ולכך הוא יפשוט הקושיות ואבעיות, כי הוא יודע באיזה מדה צריך העולם להתנהג"²². ולכן ייתכן שברמת הידע והגדלות התורנית - משה רבינו ראוי לפסוק יותר מכל אחד אחר, אך לאלהו יש יתרון אחד - שהוא עדיין חי בינינו ורואה את המציאות בעין, ולכן דווקא הוא יכריע את הספיקות.

כשם שחכם מתאפיין בניתוח המציאות על פי העובדות, כך הוא מתאפיין ביכולת להודות בגבולות ההבנה האנושית והאישית. ישנם דברים רבים הנשגבים מידיעתנו, והיושר מחייב להודות בכך: "אמר להם רבי עקיבא: כשאתם מגיעין אצל אבני שיש טהור אל תאמרו מים מים! משום שנאמר (תהלים קא) 'דובר שקרים לא יכון לנגד עיני'". אין אנו יודעים בדיוק מהם 'אבני שיש טהור', שהרי מדובר בעניינים נשגבים ביותר, אבל כאשר מנסים לתת פרשנות על דבר הנשגב מאיתנו, ולקרוא ל'אבני שיש טהור' מים רק משום שזה דומה למשהו שאנו מכירים, זהו עיוות המציאות, ולכן על כך נאמר 'דובר שקרים לא יכון לנגד עיני' (שם).

זו אינה בושה לומר 'לא ידעתי'. החכם מכיר בגבולות חוכמתו, ואינו מנסה לתלות בעצמו מה שאין בו. רבי מנחם ב"ר שלמה (המאירי) מספר שתלמיד אחד רצה לשאול את הרב שאלה, אך הרב שתק ולא השיב. התלמיד לא ויתר ושאל שוב כמה פעמים, ולבסוף הרב אמר לו 'מאי דעתך דמאן דלא ידע הא מילתא לאו צורבא מרבנן הוא?!'²³.

20 ראה: הרב הלל רחמני, 'על גדלות בחינוך', בתוך: ר' ציגלר ור' גפני (עורכים), לעבדך באמת, לדמותו ולדרכו של הרב יהודה עמיטל (קורן, ירושלים, 2011), עמ' 62.

21 יש מפרשים שפושט הספיקות לעתיד לבוא יהיה אליהו, עי' תוספות יום טוב עדיות ח, ז.

22 רבי לוי יצחק מברדיטשוב, ספר קדושת לוי (מהדיר: מיכאל דרברמדיגר, מכון קדושת לוי, תשס"ז) חלק שני ליקוטים עמ' תעה-תעט.

23 בית הבחירה למאירי מסכת מועד קטן טז, ב. וכן מצינו שגדולי וגאוני עולם כתבו לעיתים 'לא ידעתי' ראה: לדוג' רש"י בראשית (ל, יא) ד"ה בא גז; שם מג, יא ד"ה בטנים; שמות (כד, יג) ד"ה יקם משה. ראה: החת"ם סופר שכתב באמצע פרשנותו לשאלות אלכסנדר מוקדון לזקני הנגב

ובכל זאת, לפרסם!

ממידת הזהירות היא שלא להיזהר יותר מדי²⁴, הרי "אילו כל מי שיזם אחד ממעשה הטוב או הדרכה אל הישר והוראה אל הנכון היה שותק מכך עד שיתלבנו לו כל דרישותיו, לא היה אדם מדבר שום מילה אחרי הנביאים ע"ה"²⁵. ולכן אין להימנע עקב חששות למיניהן מכתובת דברי תורה ופרסומם²⁶, אלא יש להיות מודע לנקודות שהועלו לעיל ולהתפלל "שלא תארע תקלה על ידי"²⁷. וכתב רבינו יהודה החסיד: "וכל מי שגילה לו הקב"ה דבר ואינו כותבה ויכול לכתוב - הרי גוזל מי שגילה לו, כי לא גלה לו אלא לכתוב, דכתיב (תהלים כה, יד) 'סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם', וכתבי (משלי ה, טז) 'יפוצו מעינותיך חוצה', וזה שכתוב (קהלת יב, יד) 'יביא במשפט על כל נעלם', שגורם שנעלם, 'אם טוב' שגילה לו, 'אם רע' שאינה כותבה"²⁸.

החיד"א כותב על הנאמר בפרקי אבות (ג, ח) "כל השוכח דבר אחד ממשנתו": "כל אחד קיבל חלקו בתורה בסיני, ואם הוא ירא שמים הוא המוציא לאור אשר קיבלה נשמתו, והחידוש ההוא אין אחר יכול לחדשו כי הוא חלקו... וז"ש כל השוכח דבר אחד ממשנתו דייקא, מהשייך לשורש נשמתו ושכחו, מתחייב בנפשו"²⁹. לכן כתיבת מאמרים וספרים ופרסומם נוסף על כך שהוא לתועלת הכותב³⁰, יש בכך שכלול קנייניה הרחניים של האומה.

"אך שאלת אידן מתקרי עשיר לא ידעתי לפרש עד"ז כעת" בתוך: אברהם סופר, בית הבחירה למאירי על מסכת מדות (הוצאת קדם, ירושלים, תשל"ז), עמ' 180.

24 ראה: רבנו בחיי, תורת חובות הלבבות (מהדורת ר"י קאפח, פלדהיים, ירושלים תשנ"ה), בהקד' עמ' יד.
25 שם עמ' יד-טו.

26 ראה: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מדות הראיה, בתוך: מוסר אביך (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ה), עמ' סט ערך 'גאווה' אות כג: "טפשות היא להתבטל מן הלימוד, או מכל דבר טוב או מחידוש או אפילו מכתובת חידו"ת, מפני חשש תערובת גאווה. כ"א צריך לעסוק בכל טוב ולהשתדל שכל המחשבות יתעלו, והגאווה או שתדחה או שתתקדש ותתרומם למקורה או שתתבטל ע"י תשובה תתאה ועילאה".

27 ראה: תפילת רבי נחזוניה בן הקנה, משנה ברכות כח, ב.

28 ספר חסידים (מהדורת רבי ראובן מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ב), סימן תקל עמ' שנב. וראה בבאור 'ברית עולם' שם מאת החיד"א ובמקורות שהביא.

29 הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), חסדי אבות (ירושלים, תש"ך), עמ' טו.

30 ראה חידושי אגדות למהרש"א ב"ב י, ב: "שהיו אומרים אשרי שבא לכאן ותלמודו בידו כו'. יש לפרש כי עיקר הלימוד ושנעשה בו רושם הוא הלימוד הבא מכתובת יד אשר על כן נקראו חכמים סופרים".